

THE SARMATIANS IN SCYTHIAN NAPLES

The article is devoted to the problem of the Sarmatians presence in Scythian Naples located in the site of the ancient settlement in the south-eastern part of Simferopol. Analysis of the burial complexes of the mausoleum permits additionally distinguishing a number of Sarmatian burials. Data from the ground sepulchre evidence also for penetration of the Sarmatians into the composition of the Naples inhabitants. A type of longitudinal-axial catacombs whose construction is analogous to that of Sarmatian-Alanian graves in the South Urals, North Caucasus, Middle Asia is singled out. A process of Scythians and Sarmatians sedentarization in foot-hill regions of the Crimea, change in the economical-cultural type cause mixing of ethnoses and development of new forms in social organization.

Одержано 01.06.88

До історії колонізації Нижнього Побужжя

С. Д. Крижицький

У статті пропонуються археологічні критерії класифікації поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е., на основі яких зроблені висновки про характер грецької колонізації регіону.

Процес освоєння грецькими переселенцями Нижнього Побужжя, особливо на його початкових стадіях, і донині лишається не зовсім ясним. Значна кількість як конкретних, так і узагальнюючих розробок¹, хоча й поглибила наші уявлення про цю проблему, але вичерпних даних про процес колонізації не дала. Серед усього розмаїття питань, пов'язаних із суттю цього явища,—стадіальність процесу, характер і причини колонізації на початковому етапі, причини колапсу ольвійської хори наприкінці першої третини V ст. до н. е. та інших — ми зупинимось головним чином лише на одному — на можливості інтерпретації сільських поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е. в аспекті колонізації регіону, а також з'ясуємо, яким був цей процес — стихійним чи організованим. Виявлені останнім часом значні археологічні матеріали з нижньобузьких поселень, на нашу думку, дають таку можливість², доповнюють та аргументують висновки, висловлені нами раніше³.

Для цього насамперед спробуємо розглянути теоретично можливі відповідності між археологічним джерелом та його адекватним відображенням у соціально-політичних структурах, міру відповідності нижньобузьких великих поселень відомим типам поселень і питання закономірності їх появи.

Спочатку розглянемо визначення, під якими могли фігурувати ті чи інші поселення в давнину.

Досі в античній археології Північного Причорномор'я при чималій кількості термінологічних визначень давніми авторами, як правило, не вдається досить надійно пов'язати те чи інше з них з конкретними поселеннями або навіть типами поселень. Ця багатозначність античних

¹ Стислий узагальнюючий огляд проблеми див.: Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // АГ.— М., 1983.— Т. 1.

² Крижицький С. Д., Буйських С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 9.

³ Крижицький С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // ОО.— К., 1986.

термінів робить таку атрибуцію тільки здогадною. Виняток, та й то з рядом застережень, становить лише термін ΠΟΛΙΣ (у значенні місто-держава). Але і термін поліс теж досить багатозначний. Це і велике, на відміну від інших, місто, що входить до тієї ж таки держави. Це і власне вільна держава. Тобто, не всяке місто можна назвати полісом, навіть у вузькому значенні*.

Більш конкретні й близькі до урбаністичного змісту визначення дрібніших структур. Але і їх основний первісний зміст часто не однозначний і зовсім не ясний.

Звідси використання таких термінів, як ΠΟΛΙΧΝΙΟΝ (маленьке місто), ΚΩΜΗ (неукріплене село), ΚΩΜΙΟΝ (сільце), ΧΩΡΙΟΝ (містечко, маленьке місто, маєток), що зустрічаються в античних авторів відносно поселень Боспору⁴, або дещо ширше — взагалі для античного світу — ΠΟΛΙΣΜΑΤΙΟΝ (маленьке місто, містечко, чи взагалі споруди міста), ΧΩΡΟΣ (село, земельне володіння, маєтність) — можливе тільки чисто умовно. Тим більше, що всі ці визначення походять з різночасових джерел, а їх російські синоніми розпливчасті й невідрізнювані. Наприклад, чим принципово може відрізнитись «містечко» від «маленького міста» в нашому випадку? І чи були послідовними в застосуванні того чи іншого терміну й самі давні автори⁵?

Тому більш плідною здається спроба класифікувати поселення за їх типологією, в основу якої можуть бути покладені конкретні критерії, що базуються на археологічних даних. Це можуть бути приналежність землі, на якій розміщене поселення⁶, наявність або відсутність укріплень у поєднанні з тим чи іншим житлово-господарським модулем⁷, характер планувальної структури поселення та ін., тобто в цілому насамперед урбаністичний аспект.

Для диференціації населених пунктів наведемо, на нашу думку, основні археологічні критерії. При цьому, як уже відзначалось вище, мається на увазі етап, хронологічно чітко обмежений — етап первісної масової колонізації, тобто переважно середина — друга половина VI ст. до н. е. Критерії слідує:

— Категорія планування поселення. Планування може бути регулярним (будь-якого типу) або нерегулярним, інакше кажучи — стихійним. У першому випадку цілком очевидна наявність містобудівної регламентуючої влади. У другому — її відсутність. Поява зразу ж регулярного планування, тобто при заснуванні поселення, свідчить про те, що колектив поселенців був організований згідно з класичною літературною моделлю ще в метрополії⁸, або в первісному пункті колонізації. Про це ж може свідчити будь-яка, але регулярна система розмежування.

— Характер організації простору між окремими будинковолодіннями, тобто наявність або відсутність чіткої вуличної мережі при стихійному плануванні (при регулярному це само собою розуміється) вказує на наявність або відсутність міського типу планування. Міська вулична мережа, як правило, виникає при високому ступені концентрації (густота забудови, типової для міських центрів).

— Характер організації кварталів (при їх наявності). Можливі два основних варіанти структури кварталів: формування кварталу з одного чи кількох окремих житлових або житлово-господарських типів міських самостійних блоків. До цієї категорії належать також інсу-

* Тут і нижче ми навели лише найбільш близькі в нашому випадку визначення за Liddell-Scott A. Greek-English Lexicon.— Oxford.— 1968.

⁴ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 145, 146.

⁵ Блаватский В. Д. Античный город.— М., 1963.— С. 8.

⁶ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 148.

⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 53—55;

Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 149.

⁸ Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. По данным эпиграфических источников.— М., 1982.— С. 61 та ін.

ли готельного типу, подібні до будинку Масок на Делосі⁹. Описаний варіант блокування — типово міський. У другому варіанті планування кварталу вирішується у вигляді спільного двору з забудовою по периметру окремими монофункціональними структурами, як, наприклад, у Торіку¹⁰. Створення *типової* (зблокованої) квартальної структури характерне для міського центру з розвиненими формами соціально-політичного життя та сімейних структур. Другий варіант — із спільним двором — може свідчити про організовану структуру населення, що живе в кварталі, але через свою поодинокість, зрозуміло, про наявність міської і тим більше державної структури говорити не доводиться. Характер соціальної інтерпретації кварталів другого варіанта, природно, конкретному визначенню не піддається. Можна тільки висловити припущення про те, що в подібній структурі можна бачити організацію, побудовану на родинних відносинах при дуже відносній самостійності її окремих елементарних частин. Інакше кажучи, в умовах античного суспільства — соціальну форму, подібну, можливо, до афінських філ на ранніх стадіях їх існування.

— Склад містобудівних структур, які створюють місто. Навряд чи потрібні спеціальні докази того, що коли поселення складається з самих тільки житлових або житлово-господарських комплексів, то, незалежно від наявності чи відсутності регулярного планування і типової структури кварталів, говорити про його організацію не доводиться. Очевидно, найбільш надійний критерій самостійності і наявності державної структури — влаштування в місті насамперед агори — комплексу, в тій чи іншій мірі пов'язаного з функціями громадської діяльності, державної виконавчої влади, торгівлі. З цим, як правило, зв'язується і наявність теменосу — культової ділянки із зосередженням місць відправлення кількох культів, розміщенням скарбниць поліса тощо. Зрозуміло, наявність лише окремої культової споруди в забудові поселення в аспекті, що нас цікавить, ще ні про що не говорить. Загалом можна вважати, що наявність площі в забудові поселення, навіть при нез'ясованому характері навколишньої забудови, все ж таки дає підставу припускати певну самостійність даного поселення.

— Характер об'ємно-планувальних типів будинків. За цим критерієм у певних випадках можна вирішувати питання про етнічну належність жителів, які спорудили такі будинки, і тим самим — напрям джерел колонізаційного потоку. Так, уже сама наявність однокамерних споруд типу будинку колоніста, навіть якщо вони і заглиблені, дає підстави для висновку на користь грецької приналежності цих структур (природно, при позитивних свідченнях інших компонентів археологічного контексту). Що ж до житлових будинків звичайних грецьких типів — з внутрішніми дворами, південною орієнтацією основних житлових груп тощо, то використання в них того чи іншого планувального принципу — рівнозначно-паралельного чи послідовно-ієрархічного, дозволяє визначити найбільш імовірний регіон їх походження¹¹. За характером планування конкретного об'єкта можна визначити належність будинку — житловий для однієї сім'ї, чи готельний комплекс або тип житла так званої колективної садиби. Останній термін, виходячи з визначення однієї з категорій жителів Афін як будинків-комун¹², краще замінити саме цим визначенням. Таким будинком-комунною, очевидно, міг бути комплекс, розкопаний у Торіку. На жаль, конкретний соціальний зміст такого комплексу — розміщення в одному місці бідних сімей поза їх родинними зв'язками або формування цієї струк-

⁹ Быков В. Е. Архитектура эпохи эллинизма (323 гг. до н. э.— I в. н. э.) // ВИА.— М., 1973.— Т. 2.— С. 322.— Рис. 23, 3.

¹⁰ Онайко Н. А. Арханчеський Торик // Античний город на северо-востоке Понта.— М., 1980.— Рис. 4.

¹¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.).— К., 1982.— С. 73 та ін.; 143, 144, 147 та ін.

¹² Валлон А. История рабства в античном мире.— М., 1941.— С. 102.

тури, як уже відзначалося, за родинними ознаками,— поки розкриттю не піддається.

Нині в Північному Причорномор'ї відомі такі категорії населених пунктів другої половини VII — початку V ст. до н. е.

Це насамперед такі міста, як Ольвія або Пантікапей. Вони мають чітку квартальну структуру, розвинену вуличну мережу, культові центри і торговельно-адміністративні площі — агори. Їх житлові квартали формуються із заблокованих структур, а самі структури являють собою будинки колоністів (Ольвія) або житлові будинки в цілому звичайних грецьких типів (Пантікапей). І Пантікапей, і Ольвія (вона, у всякому разі, від останньої третини VI ст. до н. е.) щодо свого політичного статусу традиційно всіма дослідниками визначаються як самостійні держави-поліси. У цьому разі соціальна характеристика населення таких центрів повинна мати загалом весь основний спектр соціальних прошарків, типових для периферій грецьких держав етапу колонізації. Серед них — вільні повноправні громадяни; вільні, але позбавлені прав громадянства в даному полісі жителі, наприклад, іноземці; різні категорії залежного населення аж до рабів. Усі ці категорії населення, зрозуміло, знаходили відображення у пам'ятках не тільки і не стільки епіграфіки, літературної традиції, скільки в залишках матеріальної культури — в містобудівному районуванні, плануванні будинків, зокрема, в інших категоріях матеріальної культури. Тут завдання полягає в тому, щоб зуміти розпізнати і пов'язати особливості містобудування і планування будинків з різними категоріями населення.

Міські центри, подібні до Ольвії чи Пантікапею, мали, природно, і типові для них інституції — законодавчі, адміністративні, культові, торговельні, ремісничі, військові та ін., які також відбивались у матеріальній культурі — в містобудуванні й архітектурі насамперед.

Так, наприклад, наявність регулярного планування дає змогу припускати функціонування магістратури астиномів у значенні доглядачів міста, які стежили також за його благоустроєм — вулицями і громадськими спорудами, і, в будь-якому випадку, безперечно, міського самоврядування. У свою чергу, існування типової квартальної структури, тобто формування кварталів блоками, в яких об'єднувалися кілька житлових будинків звичайних міських типів, свідчить і про звичайну мікросоціальну структуру населення, типову для міського центру. Так само, очевидно, наявність агори свідчить про магістратуру агораномії і в ширшому розумінні — про місце зборів, залишки булевертію — про існування Ради і т. д.

Якщо в класичній формі існування апоїкї за літературною традицією зважити на реальні умови, то всі перераховані вище в комплексі силою різних причин, по-перше, зустрічаються далеко не завжди, а, по-друге, можуть з'являтися аж ніяк не зразу, а на певних етапах формування міського центру.

До складу такого державного утворення — поліса в нашому випадку — можуть входити і всі інші типи населених пунктів.

До розглянутої вище категорії, очевидно, може належати і Березанське поселення на стадії свого розвитку, що передувала формуванню Ольвії як міста, тобто приблизно в середині VI ст. до н. е., коли тут виникає квартальне планування і з'являється типова квартальна структура¹³. Міський характер забудови Березані підтверджується також загальним характером забудови некрополя, типовим для некрополів античних міст, в разі правильності інтерпретації відкритих там Г. Л. Скадовським будівельних залишків¹⁴. І тим більше, якщо виходити з інтерпретації цих залишків В. В. Лапіним, який вважав, що

¹³ Копейкина Л. В. Особенности развития поселения на о. Березань в архаический период (по результатам раскопок на северо-западном участке) // СА.— 1981.— № 1.— С. 193.

¹⁴ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.— С. 114.

відкриті тут споруди — жертovníки, вівтарі, постаменти для статуй, тобто в цьому місці була розташована велика відокремлена культова ділянка¹⁵. А той факт, що на Березані досі не виявлена, зокрема, агора. в аспекті, який нас цікавить, мало про що може говорити, тому що велика частина поселення зруйнована морем. Інакше кажучи, гіпотеза Ю. Г. Виноградова про державну самостійність Березанського поселення в VI ст. до н. е.¹⁶ знаходить підтвердження в археологічних джерелах.

На противагу Березанському поселенню, виходячи з містобудівних, квартальних, структурних і житлово-планувальних критеріїв, ми ніяк не можемо погодитись з віднесенням до категорії міст архаїчного Торіка¹⁷, який мав структуру, типову для колективної садиби.

Друга основна категорія, що не має головних містоутворюючих ознак, — сільські поселення. Серед них вирізняються: колективні садиби або будинки-комуни — Торік і Кіммерік¹⁸; окремі хутори або «кущі», які являли собою самостійну житлово-господарську групу — Козирка IX¹⁹; агломерації, що склалися з окремих хуторів або «кущів»²⁰. Усі три перелічені типи поселень мали цілком певну сільсько-господарську спрямованість економіки. На жаль, про гадане поселення ремісників біля Ягорлицької затоки в аспекті, який нас цікавить, практично нічого не відомо. Археологічні дані тут такі мізерні, що залишають необмежені можливості для будь-яких здогадок і побудов.

Теоретично в умовах Північного Причорномор'я можливий ще один тип ранніх поселень — емпорій — невелика торгова факторія (в розумінні більшості дослідників). Не розглядаючи цей феномен, який став причиною дискусій, відзначимо лише те, що, по-перше, для часу колонізації в Північному Причорномор'ї поки що переконливо не доведено існування жодного емпорію. Всі докази базуються на умоглядних міркуваннях. По-друге, емпорій (в розумінні торгової факторії) як стадіальне явище нам уявляється цілком реальним, хоча і не обов'язковим явищем.

Повертаючись до перерахованих трьох структур поселень, відзначимо: колективні садиби (будинки-комуни) являли собою структури досить високо і чітко організовані. Планування агломерацій і хуторів мало переважно стихійний, нерегулярний характер, що, всупереч думці С. Б. Буйських²¹, досить яскраво простежується на прикладі поселення Чортувате VII. Відсутня будь-яка регулярність на окремих хуторах, що існували як окремо, так і у складі агломерацій. Очевидно, дана нерегулярність є наслідком неможливості поки досить надійно вичленили всі чітко синхронні структури. Це необхідно врахувати. Однак до одержання нових будь-яких переконливих даних, що спростували б нашу гіпотезу, здається доцільним дотримуватись саме її.

У зв'язку з цим коротко охарактеризуємо дві останні структури — агломерації та хутори, оскільки вони знайшли відображення в науковій літературі практично зовсім недавно²².

Насамперед про терміни — хутір, житлово-господарський модуль, «кущ». Усі три терміни в запропонованому нами розумінні щодо змісту однозначні. Такий «кущ» складався з 4—6 землянок або напівземлянок, одна з яких більша за інші (12—15 кв. м; пор. 6—9 кв. м), 10—12

¹⁵ Там же.— С. 121.

¹⁶ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // ХКААМ.— М., 1976.— С. 75—84.

¹⁷ Онайко Н. А. Архаический Торик.— С. 117, 118.

¹⁸ Там же; Кругликова И. Т. Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг. // МИА.— 1958.— № 85.— С. 234 та ін.

¹⁹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М., Бураков А. В., Рубан В. В. К истории Ольвийской сельской округи // ИААСП.— К., 1980.— С. 3 та ін.

²⁰ Там же.— С. 5 та ін.; Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии (Тезисы докладов и сообщений семинара).— Парутино, 1985.— С. 8.

²¹ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ...— С. 9.

²² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.

господарських і зернових ям, 1—2 цистерни; площа «куща» (або ойкоса) з навколишньою територією близько 500 кв. м²³. Ці дані дозволяють зробити припущення про те, що перед нами практично єдиний елементарний житлово-господарський комплекс, інакше кажучи, те, що для античного суспільства можна охарактеризувати терміном ойкос. Окремі ізольовані в будівельному відношенні одна від одної землянки і напівземлянки в комплексі являють собою приміщення по суті одного житлового будинку. Принципово близький характер мали і ранні комплекси іншого відносно дослідженого поселення пізньоархаїчного часу — Стара Богданівка 2²⁴. Як і у Чортуватому, тут у двох нижніх горизонтах не простежується будь-яке регламентуюче начало. Відкриті у Старій Богданівці дві споруди, що випадають із загальної картини, — велика землянка (№ 15) площею близько 64 кв. м і велика наземна будівля, — за своїм функціональним призначенням ближчі до господарського. Крім того, наземний комплекс належить не до початкового життя поселення, а до пізнього.

«Кущову» або ойкосну структуру, як це можна бачити за розкопками, зокрема, Широкої балки, Великої Чорноморки 2, Аджигола, мали й інші пізньоархаїчні поселення.

Таким чином, відповідно до цього агломерація в нашому уявленні складалася з окремих ойкосів, яких могло бути на такому поселенні до сотні (цифра ця дана на підставі вивчення одного з найбільших поселень — Чортуватого VII)²⁵.

Слід підкреслити, що агломерації являють собою одне з найцікавіших відкриттів у вивченні ранніх поселень не тільки Нижнього Побужжя, а й Північного Причорномор'я в цілому. У зв'язку з цим відзначимо, що, можливо, і поселення у вигляді груп «ізолюваних будинків, розташованих один від одного на 30—50 м і розділених, мабуть, присадибними ділянками», згадувані І. Т. Кругликовою²⁶, можна розглядати як агломерації. Хоча, судячи з публікації, на яку опирається автор²⁷, щодо датування і, можливо, щодо типу, це могло бути і не так. Останнє, зокрема, стосується поселення біля с. Героївка і особливо Південно-Чурубанського, де «скупчення уламків гостродонних амфор, що виявляється у вигляді плям на свіжозораних полях, змушує припускати, що тут з кінця VI по III ст. до н. е. були окремі сільські садиби»²⁸. Тут надто широкі датування. Виходячи із сказаного, поки для Боспору можна тільки припускати можливість наявності архаїчних агломерацій, подібних до нижньобузьких. Загалом агломерація Нижнього Побужжя другої половини VI ст. до н. е., як уже відзначалось, являє собою нерегулярне скупчення окремих ойкосів. Квартальна структура була відсутня. Площа поселень могла доходити до 50—70 га, окремих ойкосів — до 500 кв. м. Будь-які залишки споруд адміністративного, громадського, торговельного, оборонного характеру не виявлені*. Так само не виявлено жодної диференціації житлово-господарської забудови. Характер супровідного матеріалу свідчить про заняття переважно сільським господарством і в обмеженій кількості домашніми промислами. Економічної диференціації населення не простежується. В етнічному відношенні населення агломерації характеризується як грецьке з можливим, якщо додержуватись методики визначення певного етносу за ліпною керамікою, незначним варварським елементом. Велика кількість архаїчних поселень, які склалися з од-

²³ Буйських С. Б. Указ. соч. — С. 8.

²⁴ Марченко К. К., Доманский Я. В. Античное поселение Старая Богдановка 2 // АСГЭ. — 1981. — № 22.

²⁵ Буйських С. Б. Указ. соч. — С. 8.

²⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — С. 149.

²⁷ Кругликова И. Т. Сельская территория Боспора // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1953. — С. 115.

²⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — С. 28, 40—42. На жаль, ці пам'ятки належним чином не досліджені.

* Виняток може становити тільки велика землянка, відкрита на поселенні Стара Богданівка 2, про що мова вже йшла вище.

ного або кількох ойкосів, наприклад, Козирка IX, XI, поселення на Широкий балці, Велика Чорноморка II та ін., свідчить про не випадковість цього типу агломерацій у Нижньому Побужжі.

Перераховані вище особливості дають підстави припускати однорідність соціального складу їх жителів незалежно від розмірів того чи іншого поселення. Так само не спостерігаються і якісні відмінності між поселеннями різної величини. Це дозволяє поставити питання про однотиповість пізньоархаїчних поселень Нижньобузького регіону незалежно від їх розмірів.

Виходячи з запропонованих критеріїв, можна констатувати слідує:

— Відсутність регулярного планування або чіткої системи розмежування між окремими ойкосами говорить про відсутність регламентуючих органів.

— Відсутність чіткої вуличної мережі і кварталів свідчить про те, що це планування не можна віднести до міського типу.

— Відсутність не тільки агор або якихось комплексів адміністративного чи громадського призначення, а й культових ділянок, показує малоймовірність наявності тут будь-якої досить розвиненої структури самоврядування. Скупчення ойкосів, особливо таких великих, як Чортувате VII, виникаючи, звичайно, якусь форму організації повинні були мати. Але на самих поселеннях це в археологічному матеріалі відображення не знайшло. Тобто форми їх організації були не настільки високі, щоб знайти відображення в містобудівній структурі.

— Тип жителів являє собою дім колоніста²⁹. Він характерний для етапу колонізації і в Північному Причорномор'ї використовувався як у містах, так і на поселеннях.

Природно, при вирішенні питання про те, продуктом якої колонізації — первинної грецької чи вторинної північнопричорноморської — були архаїчні сільські поселення району Ольвії, відіграє істотну роль проблема — що ж являла собою Ольвія в момент заснування зазначених агломерацій. У даному разі ми додержуємось думки, висловленої нами раніше³⁰, що Ольвійська держава виникла не раніше кінця третьої чверті VI ст. до н. е. Ми не відмовляємось від цієї точки зору і в світлі останніх даних, коли в районі другого теменосу було виявлено невеликий фрагмент вимостки, датований автором розкопок А. С. Русяєвою другою чвертю VI ст. до н. е., і ось чому.

По-перше, в тому разі, якщо це датування правильне, то у нас, як і раніше, немає жодних даних про те, що в другій чверті VI ст. до н. е. могла існувати агора. Досі в Ольвії не зустрічався також культурний шар цього часу *in situ* — всі відомі землянки і напівземлянки датуються переважно часом не раніше третьої чверті VI ст. до н. е., в крайньому разі — його серединою³¹. Немає в забудові Ольвії VI ст. до н. е. і регулярного прямокутного планування. Тим часом, якщо виходити з того, що Ольвія була вже в другій чверті VI ст. до н. е. заснована як держава, то природно припустити наявність такого планування, тим більше, що Березанське поселення такого планування набуває вже в середині VI ст. до н. е. Інакше кажучи, наявність тільки культової функції поселення про існування чи відсутність державності ще нічого не говорить. У зв'язку з цим досить згадати відоме Бейкушське поселення³².

По-друге, незначні розміри фрагмента вимостки (близько 1 кв. м), датованої другою чвертю VI ст. до н. е., змушує дуже обережно підхо-

²⁹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.— IV в. н. э.).— К., 1982.— С. 116.

³⁰ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 12.

³¹ Крыжицкий С. Д., Русяева А. С. Найдавніше житла Ольвії // Археологія.— 1978.— № 28.— С. 19.

³² Русяева А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии // АИУ 1967.— К., 1968.— Вып. II.— С. 146—150; Русяева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии // АИУ 1968.— К., 1971.— Вып. III.— С. 180—184.

дити до визначення часу закладення другого ольвійського теменосу. Крім цього, таке раннє датування вимостки сумнівне, оскільки вона стратиграфічно синхронна, а, можливо, й більш пізня, ніж траншея від вибірних ям і храму кінця VI — початку V ст. до н. е., виявленого поряд з нею. У зв'язку з цим слід зазначити, що і найбільш ранні архітектурні деталі, знайдені в ботросах розглядуваного теменосу, датуються частково третьою, частково четвертою чвертю VI ст. до н. е. (тільки один варіант сам автор розкопок відносить до більш раннього часу — другої чверті VI ст. до н. е.)³³.

Таким чином, наявність ранніх матеріалів на цій вимостці може пояснюватися випадковими причинами, зокрема, тривалим строком існування дорогого розписного раннього посуду.

Із вищесказаного зрозуміло, що поселення, зокрема агломерації, які з'явилися до заснування Ольвії як держави, а не як поселення, не могли становити хору Ольвії на етапі свого заснування. Вони не могли в принципі входити до системи ольвійської державності через відсутність такої.

Все сказане дозволяє припустити в порядку постановки питання таку інтерпретацію нижньобузьких великих поселень архаїчного часу.

Поселення були агломераціями, які не мали чіткої організаційної структури. Їх виникнення відбувалось, як бачимо, стихійно. Колектив міг складатись як на основі сімейно-родинних зв'язків (наприклад, філа), так і територіальних за місцем походження даної частини колонізаційного потоку або формування цих зв'язків на місці розселення. Але в кожному випадку можна, очевидно, виключити наявність всередині цих поселень державної організації полісного рівня.

У зв'язку з цим підкреслюю ще раз, що я не вважаю обов'язковим зв'язок полісної організації з міською структурою. Як уже зазначалось, є і ті, й інші приклади. Однак наявність міської структури — істотне свідчення про існування досить високого рівня організації управління. Це управління може мати статус поліса, а може, звичайно, його і не мати. Але в будь-якому випадку для нас важливе інше — відсутність міської структури у всякому разі дає більше підстав припускати і відсутність організації та управління полісного типу, ніж її наявність. У свою чергу, відсутність упорядкованості планування сільських поселень дає підстави вважати, що вони не тільки самі не мали високорівневої системи управління, тобто не були державним утворенням, а й не були продуктом цілеспрямованої колонізації якогось центру.

Перераховані особливості нижньобузьких агломерацій з урахуванням супровідного матеріалу дозволяють висловити і деякі міркування про соціальну характеристику їх жителів. Це, по-перше, однорідність складу в майнових і правових відношеннях. По-друге, основний потік колоністів представлений сільськими жителями, в переважній масі не знайомими з міським будівництвом. По-третє, рівень заможності населення нижньобузьких агломерацій був низький. Все це дає підстави для висновку про те, що агломерації Нижнього Побужжя в VI ст. до н. е. були засновані скоріше за все сільськими жителями метрополії, причому такими, що переміщалися сюди стихійно. Таким чином, та частина колонізаційного потоку безперечно мала аграрний характер, як це відзначалось В. В. Лапіним, який найбільш послідовно розвивав точку зору про аграрний характер колонізації³⁴, але без диференціації потоку на міський і сільський. Щодо міського потоку, зокрема на Березань і пізніше, на початку останньої третини VI ст. до н. е. в Ольвію, в ході формування там держави, то в ньому безперечно брали участь і інші категорії населення — торговці, ремісники і т. д.

Постає запитання — якщо ці агломерації не мали власної державності, то чи не могли вони входити до якогось зовнішнього державного

³³ Руслева А. С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП.—К., 1988.— С. 45 та ін.

³⁴ Лапин В. В. Греческая колонизация ...— С. 114.

об'єднання? Свого часу нами було висловлене припущення про можливість інтерпретації скупчень поселень у районах Аджигольської балки та Козирки як державних утворень³⁵. Справді, в цих місцях виявлені тимчасові, очевидно, пастуші стоянки і постійні поселення типу наведених вище агломерацій і окремих ойкосів-хуторів. Однак ніяких будівельних залишків, ані регулярності в плануванні останніх, тобто ознак, які можна було б пов'язувати з полісними структурами, немає. Процес заселення і тут мав, очевидно, стихійний характер. Таким чином, уявляється, що з тих же міркувань, про які говорилося з приводу характеру внутрішньої організації агломерацій, вони в момент свого заснування до жодних державних структур не належали. Інша справа — через деякий час після їх заснування, коли Ольвія стає полісом і коли ці поселення могли входити до складу цього поліса.

Все це в свою чергу свідчить про те, що жителі розглядуваних агломерацій навряд чи були вихідцями з Березанського поліса. Це підтверджується і значною кількістю населення агломерацій — внутрішніх людських ресурсів Березанського поселення для такого широкого освоєння регіону, безперечно, не вистачило б. Виходячи з цього, уявляється, що жителі агломерацій були складовою частиною стихійного колонізаційного процесу VI ст. до н. е., спрямованого з Греції в Північне Причорномор'я. Подібна стихійна колонізація не знайшла відображення у писемних джерелах. Однак у цьому навряд чи можна бачити доказ її відсутності. Тим більше, якщо мова йде про регіон, давно вже охоплений колонізаційним процесом. Та й у принципі стихійна форма колонізації, тобто, по суті простої міграції, внаслідок своєї специфіки навряд чи могла знайти відображення в писемній традиції.

У зв'язку з цим слід відзначити, що згадані агломерації поки можна вважати типовими для етапу колонізації тільки Нижньобузького регіону. В районі Херсонеса поселення VI ст. до н. е. (саме поселення) практично невідомі. Що ж до Боспору, то там, як уже говорилося, відкрито структури регулярного порядку, будівництво яких було можливе тільки при умові існування досить сильної організуючої основи; а ті поселення, в яких можна припускати ойкосну структуру, досліджені вкрай недостатньо. Хоча, судячи за відкриттям в Андріївці Південній напівземлянки кінця VI — початку V ст. до н. е. та наявності кущової структури поселення³⁶, цілком імовірно, що тип нижньобузьких агломерацій міг бути характерним для колонізаційного процесу в Північному Причорномор'ї. У тому разі, якщо це підтвердиться, будуть усі підстави вважати, що стихійність освоєння греками Північного Причорномор'я була значно більшою, ніж це уявлялось раніше, що свідчить про відсутність універсальності літературних моделей колонізації на даних територіях.

Таким чином, нижньобузькі агломерації специфічні, це явно не випадковий тип поселень етапу колонізації, специфіка яких була зумовлена відсутністю державності й організації, а також однорідністю соціального складу переселенців, що являють собою переважно пласт малозаможних сільських жителів.

Підсумовуючи сказане, уявляється можливим дійти такого висновку: в грецькому потоці основної колонізаційної хвилі (тобто в VI ст. до н. е.) в Північному Причорномор'ї виділяються дві основні лінії. Організована цілеспрямована колонізація, в результаті якої виникли такі апоїкої, як, наприклад, Пантікапей і, можливо, Березанське поселення. Друга лінія — це стихійна, без спеціальної організації, очевидно, суто аграрного характеру, яка охопила території, котрі першопоселенці, що прибули раніше, через свою малочисельність просто не могли освоїти. Як уявляється, саме ця друга лінія колонізації

³⁵ Крижицький С. Д. Вивчення античної культури Північно-Західного Причорномор'я // Археологія.— 1982.— № 40.— С. 75.

³⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 50.

створила необхідні передумови для виникнення Ольвійської держави. У масовості колонізації другої лінії були закладені можливості дальшого, досить широкого сільськогосподарського виробництва Ольвійської держави.

Нижньобузькі поселення і окремі ойкоси району Березані одночасно з своїм виникненням або ж зразу після того ввійшли до складу Березанського поліса. Те саме стосується і поселень району Ольвії³⁷. Але і в тому, і в іншому випадках це не була заздалегідь організована цілеспрямована колонізація. Всі ці поселення склали в останній чверті VI ст. до н. е. хору Ольвії. Місцезнаходження останньої завдяки поєднанню дуже сприятливих для розміщення міста чинників (розташування в місці злиття двох великих рік; наявність нижньої тераси і невеликої затоки, що була природною гаванню; численні джерела питної води; виходи каменю сарматського ярусу; наявність природних рубежів оборони верхнього плато — балок) було найкраще в регіоні.

У термінологічному вираженні міста і поселення Ольвійської держави в останній чверті VI — першій чверті V ст. до н. е. (тобто до початку колапсу хори) уявляється можливим визначити так: Ольвія — поліс (у значенні велике місто); Березанське поселення — поліхніон (у значенні невелике містечко); агломерація — коме (неукріплене село); поселення, що складається з одного-кількох ойкосів, — коміон (сільце).

С. Д. Крыжицкий

К ИСТОРИИ КОЛОНИЗАЦИИ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ

В статье предлагаются критерии классификации поселений по археологическим данным (категория планировки поселения; характер организации пространства между отдельными домовладениями; принципы формирования кварталов; состав градообразующих структур; характер объемно-планировочных типов домов). На основании анализа поселений по этим критериям возможны следующие выводы: нижнебугские поселения являются не случайным типом поселений этапа колонизации, специфика которых была обусловлена отсутствием государственности, а также однородностью социального состава переселенцев — малозажиточных сельских жителей; в колонизации VI в. до н. э. в Северном Причерноморье выделяются две основные линии: организованная целенаправленная колонизация (Березанское поселение) и стихийная аграрная, охватившая территории, которые прибывшие ранее поселенцы в силу своей малочисленности не могли освоить. Эта вторая линия колонизации создала условия и предпосылки для возникновения Ольвийского государства. В терминологическом отношении города и поселения Ольвийского государства в последней четверти VI — первой четверти V вв. до н. э. можно определить так: Ольвия — полис (в значении крупный город); Березанское поселение — полихнион (в значении небольшой городок); агломерация — коме (неукрепленная деревня); поселение, состоящее из одного — нескольких ойкосов, — коміон (деревушка).

S. D. Kryzhitsky

CONCERNING THE HISTORY OF THE LOW BUG AREA COLONIZATION

Settlement classification criteria based on archaeological data are suggested (a category of the settlement lay-out, a mode of the space organization between particular householders; principles for district planning; composition of town-forming structures; volume-lay-out types of houses). Analysis of these settlements according to above criteria permits the following conclusions: the low Bug area settlements are not accidental settlements characteristic of the colonization stage; their specificity was a result of the absence of the political system and homogeneity of the social composition of settlers, not prosperous rural dwellers. Colonization in the North Black Sea area in the 6th century B.C.

³⁷ Детальніше див.: *Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.*

proceeded in two main lines: organized purposeful colonization (Berezanian settlement) and spontaneous agrarian colonization which embraced the territories which could not be developed by settlers who had come there previously as they were very scanty in number. That second line of colonization created conditions and premises for the Olbian state to appear. In the terminological aspect towns and settlements of the Olbian state in the second quarter of the 6th cent. and first quarter of the 5th cent. B.C. may be determined as follows: Olbia — polis (in the meaning of large city); Berezanian settlement — polychnion (in the meaning of small town); agglomeration — kome (unfortified village); settlement consisting of one or some oikses — komion (small village).

Одержано 12.12.88

Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VIII—XIII ст.

[до питання про формування державної території]

О. В. Сухобоков

У статті розглядаються питання формування державної давньоруської території в її південно-східному регіоні. При цьому значна увага приділяється переддержавному періоду, коли східно-слов'янськими племенами були освоєні Дніпровське Лівобережжя і Подоння. Автором відзначені відмінності в динаміці східно-слов'янського і наступного давньоруського освоєння цих регіонів, що були обумовлені специфікою історичної ситуації Північного Причорномор'я в різні періоди в рамках VII—XIII ст.

В історії давньоруської держави важливе місце належить лівобережному Подніпров'ю, яке завдяки своєму географічному положенню було районом безпосередніх контактів, а, значить, і різних — мирних і військових — взаємовідносин осілого слов'янського і кочового різноплемінного населення Дніпровського Лівобережжя. Перше тисячоліття на даній території характеризується відомою етнокультурною строкатістю, характерною для всіх контактних зон.

Найбільш яскравими культурними проявами в цьому регіоні є черняхівська культура для першої половини першого тисячоліття і пам'ятки колочинського (лівобережне Полісся), пенківського (Лісостеп) і волинцевського типів, а також роменської і салтівської культур — для його другої половини.

Останні є безпосередніми попередниками давньоруської держави і посідають значне місце в історії населення даної території. Не ставлячи завданням розв'язати спірні питання культурно-генетичної спадковості, необхідно вказати на визнану більшістю спеціалістів (Д. Т. Березовець, І. І. Ляпушкін, П. М. Третьяков, М. І. Артамонов, В. В. Седов та ін.) безсумнівну слов'янську належність роменської культури. Доведеним є і положення, що роменська культура є археологічним еквівалентом сіверянського племінного союзу¹. Саме сіверяни, згідно літописних повідомлень, заселяли територію вздовж основних лівих притоків Дніпра².

Розвиваючи далі старожитності волинцевського типу, пам'ятки роменської культури значно відрізняються від попередніх, розміщенням

¹ Березовець Д. Т. Северяне (Перед образованием Киевской Руси): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1969.— С. 18; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія.— 1952.— Т. VIII.— С. 22—44; Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Лівобереж'я.— К., 1975.— С. 132; Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 134.

² ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. I, II.— С. 11.